

بررسی اسنادیکی از قدیمی ترین حمام‌های وقفی ایران (حمام آغچه از دوره صفویه تا قاجاریه)

آمنه موسوی^۱

چکیده

حمام‌های عمومی از بناهای عام‌المنفعه است که تاریخ آن به پیش از اسلام برمی‌گردد، اما پس از اسلام و توصیه و سفارش به پاکیزگی و نظافت و انجام فرایض دینی، ساخت این بناها توسط افراد خیر به ویژه در شهرهای مذهبی افزایش یافت.

هدف:

این تحقیق در نظر دارد که با توجه به اسناد موجود شیوه اداری، موقعیت مکانی، تاریخ، تعمیرات و سبک معماری و نحوه استحمام یکی از قدیمی ترین حمام‌های وقفی ایران، یعنی حمام آغچه در مشهد (که توسط میرزا عتیق علی منشی وقف شده) را بررسی کند.

روش و رویکرد پژوهش: این مقاله با روش تحقیق کتابخانه‌ای با رویکرد اسنادی به صورت توصیفی - تحلیلی نوشته شده است.

یافته‌ها و نتایج پژوهش: یافته‌ها نشان می‌دهد سابقه تاریخی حمام آغچه که از جمله موقوفات آستان قدس بوده به دوره صفویه برمی‌گردد. موقعیت جغرافیایی این حمام در محل بازار سنگ تراشان مشهد بوده است. حمام فوق با شرایط خاصی از طرف آستانه به صورت اجاره به افراد واگذار شده و درآمد حاصل از آن صرف امورات دیگر در این تشکیلات می‌شد. همچنین حمام آغچه در طول سه دوره تاریخی چندین بار مورد تعمیر و بازسازی قرار گرفت و در نهایت در سال ۱۳۵۴ در طرح توسعه حرم رضوی به کلی تخریب شد.

کلیدواژه‌ها: حمام‌ها، حمام آغچه، وقف، آستان قدس رضوی، مشهد.

۱. کارشناس ارشد تاریخ و کارشناس نمایه‌سازی اسناد.

amenemoosavi@gmail.com

مقدمه

وجود مضجع شریف امام رضا علیه السلام در مشهد این شهر را به یک شهرزیارتی مبدل کرد. از دوره صفویه این شهر مورد توجه شاهان صفوی از جمله شاه عباس قرار گرفت به طوری که منجر به ایجاد نهادی به نام آستانه مقدسه در جوار حرم مطهر امام رضا علیه السلام برای رسیدگی به امور زائران شد. به تدریج این تشکیلات گسترده تر و بناهای عام المنفعه مثل حمام برای رفاه حال زوار پدید آمد که به مرور زمان بر تعداد آن‌ها در محله‌های مختلف نزدیک حرم رضوی افزوده شد. برخی از آن‌ها که قدمشان به دوره صفویه برمی‌گردد، در اثر خرابی از بین رفته و تعدادی دیگر نیز به خاطر ساخت و سازهای اطراف حرم تخریب و یا تغییر کاربری داده‌اند و تنها نشانی که می‌توان از آن‌ها یافت اسناد تاریخی هستند و حمام آغچه نمونه‌ای از آن‌هاست. از سایر حمام‌های مشهد می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

۱- محله نوقان: حمام متولی، حمام آغچه مشهور به حمام حضرتی، حمام صاحب‌کار، حمام شاهوردی خان، حمام حاجی رستم کرد، حمام حاج صفر، حمام باغ.

۲- محله خیابان علیا یا بالا خیابان: حمام مقبره، حمام میرزا ذبیح‌الله

۳- محله خیابان سفلی یا پایین خیابان: حمام حاج نوروز، حمام میرزا هاشم، حمام حاج

ابراهیم، حمام حسنقلی و حمام میرزایی

۴- محله سراب تا چهارباغ: حمام پاچنار، حمام کهنه سراب، حمام سالار، حمام حاج آقا

جان، حمام مستوفی، حمام سهام الدوله، حمام میر علم خان

۵- محله سرسوق یا سرشور: حمام سرسوق، حمام سالار بهادر، حمام مؤتمن السلطنه،

حمام شاه، حمام میرزا، حمام کوچک، حمام حسام‌الدین کرد

۶- محله عید گاه: حمام عباسقلی خان، حمام دروازه عید گاه، حمام امام جمعه، حمام

کوچه کربلا، حمام جدیدی‌ها، حمام هادی خان قرایی و حمام دم تپه خاک (رهنما، ۱۳۹۰:

صص ۲۲۱-۲۲۵؛ ساکماق، ۲۳ / ۱۲۴۱۵؛ ۲ / ۲۳۰۸۵؛ ۱ / ۳۳۴۰۹؛ ۱۶ / ۲۹۷۹۷؛ ۱۵ /

۱۳۲۸۷؛ ۱۰-۱۱ / ۳۵۹۷۸؛ ۳ / ۱۲۴۱۵؛ ۵ / ۱۳۲۸۷؛ ۱۸۷۷ / ۴۵۴۳۳؛ ۱ / ۱۲۸۲۱؛

۳ / ۱۱۳۵۳۴؛ ۲ / ۹۶۸؛ ۲۶۳۰۹؛ ۲۴ / ۴۳۸۵۲؛ ۶۰۷ / ۴۵۱۷۹؛ ۱ / ۲۹۹۰۸؛ ۴۱۸۲).

منابعی که در مورد حمام‌های مشهد وجود دارد طرح پژوهشی با عنوان حمام شاه تألیف

طاهره رستمی که به معماری و ساختمان حمام مهدی قلی بیک پرداخته است. همچنین

کتابی با عنوان حمام مهدی قلی بیک تألیف محسن حسینی که علاوه بر بررسی ساختمان

حمام، به شرح موقوفه آن نیز پرداخته است. در کتاب‌های تاریخ مشهد نیز اشاره مختصری به نام حمام‌ها در محلات مختلف شده، اما در مورد ویژگی‌ها، کارکردها و نحوه اداره حمام‌های مشهد اطلاعات بسیار اندک است. همین امر انگیزه و هدف پرداختن به نگارش مقاله‌ای در این زمینه با توجه به کمبود منابع تاریخی و با استناد به اسناد آستان قدس رضوی را توجیه می‌کند. از آنجا که در میان اسناد اطلاعات مربوط به حمام آغچه، بیش از سایر حمام‌هاست، تصمیم گرفته شد تا این حمام مورد بررسی قرار گیرد. با این اوصاف این مقاله برآن است تا به سؤالات ذیل براساس اطلاعات اسناد پاسخ دهد: حمام آغچه در چه مکانی واقع بوده؟ تاریخچه و وجه تسمیه آن چیست؟ حمام آغچه چگونه اداره می‌شد؟ ساخت و ساز و تعمیرات حمام چگونه است.

ارزش‌های اطلاعاتی اسناد آستان قدس در مورد حمام آغچه

در مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، سند‌های بی نظیر و ارزشمندی از دوره صفوی تا پهلوی مربوط به تشکیلات اداری آستانه وجود دارد که بخش قابل توجهی از آن‌ها، مربوط به حمام آغچه است. به طور کلی در ۱۱۳۷ شماره اموالی سند به حمام آغچه اشاره شده است که از بین آنها حدود ۸۵۰ مورد از حمام آغچه فقط به عنوان یک موقوفه و دریافت اجاره بهای آن یاد می‌شود. از این حدود، ۳۰۰ مورد به طور جزئی تری به حمام مذکور پرداخته است. این اسناد در موضوعاتی چون گزارش‌ها و هزینه‌های مربوط به تعمیرات، خرید وسایل مورد نیاز، عواید حاصل از موقوفات، پرداخت حق التولیه و حق النظاره به متولیان شرعی موقوفات، پرداخت حقوق و مواجب کارکنان، اجاره و اجاره‌نامه، عریضه و غیره به حمام آغچه اشاره شده است. از بین اسناد فوق حدود ۵۰۰ مورد در خصوص تعمیرات است. ۳۵۰ مورد مربوط به دوره قاجار و بقیه به دوره صفویه و افشاریه برمی‌گردد. در این میان حدود ۹۰ مورد مختص این حمام و ۱۵ مورد نام آن در کنار حمام‌های دیگر ذکر شده است.

همچنین حدود ۴۸ مورد سند مربوط به اجاره‌نامه است که از میان آنها ۳۱ مورد به دوره قاجار و بقیه به دوره صفویه و افشاریه برمی‌گردد. ۶۳۴ مورد مربوط به اجاره و دریافت وجوه نقدی و جنسی به عنوان اجاره بهای حمام، ۳۱۱ مورد در خصوص پرداخت حق التولیه به متولیان شرعی، ۵۳ سند عریضه و ۲۹ مورد پرداخت مواجب به کارکنان است. در اسناد پهلوی حدود ۵۰ سند با عنوان اسناد حسابداری بررسی شد که در ذیل عواید حاصل از موقوفات (اجاره)،

هزینه تعمیرات اماکن و پرداخت حق التولیه اشاره کوتاهی نیز به حمام مذکور شده، اما به جزئیات آن پرداخته نشده است.

اولین سند مربوط به حمام آغچه با عنوان اجاره نامه حمام وقفی آغچه به مدت یک سال با مال الاجاره معین توسط استاد درویش و استاد شاه محمد در سال ۱۰۱۰ ق. است و آخرین سند از حمام مذکور با عنوان گزارش مخارج و مصارف لایروبی زیرآب و نصب دیگ های حمام در سال ۱۳۳۵ ق. می باشد (ساکماق: ۴۲۲۲۶، ۲۲۹۳۰).

موقعیت جغرافیایی و مکانی

حمام آغچه در شمال صحن کهنه حد فاصل خیابان شیرازی و خیابان طبرسی، در یکی از انشعابات فرعی بازار سنگ تراشان مشهد مشهور به بازار حضرتی قرار داشت. این حمام از حمام های بسیار قدیمی شهر مشهد بوده که بعدها به سبب مجاورت با حرم امام رضا(ع)، منسوب بودنش به آن امام و همچنین توجه زوار به این بارگاه مقدس به حمام حضرتی نیز شهرت یافت. در کتاب مطلع الشمس آمده «در کوچه پشت خیابان علیا مشهور به کوچه آغاچه دو حمام قدیمی و سنتی به نام حمام متولی و حمام آغاچه مشهور به حمام حضرتی قرار داشت» (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۳۷). در طومار عضدالملک نیز چنین آمده: «حمام آغچه، وقفی خواجه عتیق علی واقع در بازار آغچه که محل سکنی سنگ تراشان است» (عضد الملک، ۱۳۷۹: ۱۴۸) در کتاب شمس الشموس نیز به این حمام اشاره شده «آستان قدس دارای مستغلات زیادی است که از جمله آنها بازار آغچه (سنگ تراشان سابق)، حمام حضرتی و غیره می باشد» (کاوایان، ۱۳۴۸: ۵۱۸ و ۴۷۲).

بنابراین با توجه به مطالب فوق و منابع موجود می توان نتیجه گرفت، که بازار آغچه نام قدیم بازار سنگ تراشان بوده که از دوره قاجار به این اسم معروف شده است، به طوری که در منابع آمده «در زمان تولیت میرزا فضل الله وزیر نظام در شمال خیابان علیا بازاری به نام بازار وزیر نظام برای جواهریان و فیروزه تراشان ساخت و منافع آن را خاص آستانه رضویه نمود و بازار آغچه (آغاچه) را به صنف سنگ تراشان اختصاص داد و از این زمان بازار آغچه به بازار سنگ تراشان مشهور شد (اعتماد السلطنه، ج ۲: ۲۳۵ - ۲۳۶). بررسی اسناد آستان قدس رضوی نیز موقعیت حمام مذکور را بازار زرگران و بازار سنگتراشان معرفی می کند. با تحقیق در منابع و اسناد و مصاحبه انجام شده در این زمینه، می توان به این نتیجه رسید که بازارچه زرگران نیز

انشعاب فرعی بازار سنگ تراشان بوده و در واقع همان بازار وزیر نظام است که قبلاً توضیح داده شد^۱ (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۲۷-۴۲۶؛ ساکماق، ۵/ ۴۵۱۰۶: ۴۱/ ۲۷۲۰۲).

تاریخچه و وجه تسمیه حمام آغچه

بنا به نوشته برخی منابع، آغچه برگرفته از نام همسر سلطان حسین بایقرا است که بازار و حمام آغچه را وقف بر آستان قدس کرده است (عطاردی، ۱۳۸۱: ۵۰ و ۴۷۵) در وقف‌نامه خواجه عتیق علی منشی^۲ چنین آمده: «حمام مشهور به آغچه واقع در آستانه روضه مقدسه مستغنی از ذکر حدود نسق به شهر، به موجبی که در وقف‌نامه اعلی حضرت مذکور است مع التوابع و اللواحق تماماً» (وقف‌نامه خواجه عتیق علی، ۹۳۱ ق.). همچنین براساس اسناد و چند منبع دیگر حمام و اراضی متصل به آن، در شمار املاکی بوده که در ابتدای سده دهم در حدود سال ۹۳۱ ق، توسط خواجه عتیق علی منشی، اولین متولی شناخته شده در آستان قدس رضوی برای مصارف مشخصی در حرم وقف شده است (کاوایان، ۱۳۴۸: ۴۷۲). بنابراین بر اساس مطالب فوق و اسناد موجود به طور قطع می‌توان گفت که حمام آغچه قدیمی‌ترین موقوفه آستان قدس بوده و واقف آن خواجه عتیق علی منشی اولین متولی آستان قدس است. پس اداره این حمام به عهده آستانه بود که هر ساله آن را به افرادی امین به اجاره داده و درآمد حاصل از آن صرف مخارج در حوزه‌های دیگر می‌شد.^۳

نحوه اداره حمام آغچه

اهمیت استفاده از حمام موجب ایجاد مشاغلی در این زمینه شد که هرکدام وظایف خاصی را بر عهده داشتند. در بررسی اسناد آستان قدس رضوی به تعدادی از مشاغل در ارتباط با حمام‌ها اشاره شده که حق‌العمل‌کاری از آستانه دریافت کرده‌اند. این مشاغل شامل استاد

۱. در مصاحبه‌ای با محمدعلی منتظری، از معمرین مشهد، این مطالب توسط ایشان تایید شد (مصاحبه نگارنده در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۵).
۲. خواجه عتیق علی بن احمد ملک اسماعیل طوسی مشهور به خواجه عتیق علی منشی که از اعقاب خواجه نصیرالدین طوسی و از زمره دولتمردان صفوی در زمان شاه اسماعیل اول (۹۳۰-۹۰۶) و شاه تهماسب (۹۳۰-۹۴۸) و اولین واقف آستان قدس است. وی منشی دیوان، خوشنویس و ظاهراً اولین متولی رسمی آستان قدس بوده است. وی رقبات مهمی در مشهد وقف کرده است از جمله حمام آغچه (خانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۳).
۳. در این زمینه احتمالاتی وجود دارد: این که مالک اول حمام آغچه، همسر سلطان حسین بایقرا آخرین پادشاه تیموری به نام آغچه بوده که بعدها از وی خریداری شده است. احتمال دوم اینکه ممکن است بازار آغچه وقفی همسر پادشاه تیموری بوده، ولی از آنجا که حمام مذکور در این بازار قرار داشته به حمام آغچه معروف شده است.

حمامی، شاگرد حمامی، آبدار باشی، آب کش حمام، دلاک، صابون زن، سلمانی و تون تاب است. اغلب استاد حمامی، حمام را از آستانه به اجاره می‌گرفت. در سندی مربوط به دوره قاجار اجرت حمامی، ۳۰۰۰ هزار دینار و اجرت دلاک، ۲۰۰۰ دینار در روز بوده است (ساکماق: ۴۵۵۸۸، ۶۵۲۲۲/۱۳، ۴۵۵۷۲/۴۴۴، ۳۹۸۰۴/۱، ۳۲۲۲۶/۱۷، ۲۷۹۸۲/۱، ۱۳۷۳/۱۳، ۴۱۰۰۱/۴، ۳۱۷۸۴/۵، ۱۲۹۰۶/۱، ۲۹۳۳۰/۲۸).

متولیان حمام آغچه در واقع همان متولیان کل موقوفات عتیقی بوده اند که از جمله وراثت خواجه عتیق علی محسوب و بنابر وصیت وی در سال‌های مختلف انتخاب می‌شدند. اسامی تعدادی از آن‌ها در اسناد دوره‌های مختلف نام برده شده که عبارت‌اند از میرزا سلیمان عتیقی، میرزا محمد بن سلیمان عتیقی، میرزا محمد جعفر و پسرش میرزا محمد نصیر عتیقی، میرزا محمد رحیم و میرزا محمد صادق عتیقی، میرزا علی اکبر، میرزا علی اصغر و میرزا حسین نصیری عتیقی، که همگی از اولاد خواجه عتیق علی بودند. در سندی مربوط پرداخت حق التولیه به متولیان حمام آغچه در دوره صفویه، مبلغ دو تومان و ۸۸۸۷ دینار حق التولیه به محمد نصیر متولی حمام در سال ۱۱۱۴ ق. تعلق گرفته که ۵۷۷ دینار بابت رسوم خازن (خزانه‌دار) پرداخت شده است (ساکماق: ۳۴۸۳۴/۲، ۲۲۹۰۶/۱، ۳۳۳۵۹/۱۵، ۳۰۳۶۹/۷، ۲۹۲۳۰/۲۹، ۳۵۸۴۴/۱۵، ۳۲۸۳۴/۲) (تصویر سند شماره ۴).

در دوره‌های مختلف برخی حمام‌ها به صورت زنانه و مردانه و برخی نیز به صورت نوبتی از یک حمام استفاده می‌کردند. به محض باز شدن حمام مردانه چندین لنگ قرمز رنگ بزرگ که به هم گره خورده بود به دو سوی حمام نصب می‌کردند و با این علامت مشخص می‌شد که حمام مردانه است. حمام زنانه اغلب در داخل کوچه‌ها قرار داشت و جلوی آن پرده ضخیمی آویزان بود. از آنجایی که تعداد حمام‌ها در مشهد به دلیل جمعیت زیاد شهر و زائران زیادی که دائم در حال رفت و آمد بوده‌اند کافی نبوده است، اوقاتی از روز یا روزهایی از هفته را مشخص می‌کرده‌اند تا زنان و مردان به نوبت از حمام استفاده نمایند. بنابراین حمام آغچه نیز از این امر مستثنی نبود. این حمام تا دوره قاجار یعنی سال ۱۲۷۷ ق. دارای یک دربند حمام بود که زنان و مردان به نوبت از آن استفاده می‌کردند تا اینکه در این سال عضدالملک حسینی، متولی باشی آستان قدس رضوی حمامی زنانه ساخت و آن را به حمام مردانه آغچه متصل نموده، وقف بر آستانه کرد و به این ترتیب این دو حمام در میان بازاری سنگتراشان و بازار ساعت قرار گرفت، به طوری که توسط راهرویی از یک طرف به حمام مردانه و از طرف دیگر به بازار ساعت دسترسی

داشت و در واقع حمام زنانه در داخل کوچه قرار داشت. هر دو حمام در بخش ۲ مشهد و سند مالکیت آن ۳۶۱ از دفتر ۷ صادر شده، نام این رقبه در شماره ۱۱۴ دفترکل موقوفات آستان قدس درج است (ساکماق: ۲۷۲۰۲/۱، ۲۳۱۱۷/۱).

از جمله مراسم استحمام، قرق نمودن حمام بود. رسم قرق نمودن حمام چنین بود که در روز قرق حمام در اختیار فرد قرق کن قرار می‌گرفت و از ورود افراد جلوگیری می‌شد که در این صورت اهالی محل به حمام‌های اطراف می‌رفتند. قرق حمام به سه مناسبت انجام می‌شد: حمام داماد، حمام عروس و حمام زن زائواست. اگرچه در اسناد بررسی شده موارد فوق دیده نشد، اما در تعدادی از اسناد به قرق شاهی برای حمام آغچه و قرقچی (کسی که کار قرق را انجام می‌دهد) اشاره دارد که برای درباریان و صاحب‌منصبان در روزهای مخصوصی قرق می‌شد. در سندی مربوط به دوره قاجار، قرق شاهی به مناسبت عید فطر بوده است. در دو نمونه دیگر از اسناد فوق نیز به مناسبت شب قدر و عاشورا حمام آغچه قرق شده است. همچنین همانطور که در بحث شرایط اجاره گفته شد، این حمام در ایام عاشورا در اختیار هیئت‌های عزاداری به‌ویژه دسته قمه‌زن‌ها تا قرار می‌گرفت. بنابراین در دهه عاشورا حمام مذکور در قرق هیئت‌های عزاداری بوده است (ساکماق: ۳۶۰۳۷/۷، ۳۶۱۸۹/۳۱، ۳۶۶۶۳/۲، ۳۶۸۴۱/۱۹).

درآمدها، مصارف و هزینه‌های حمام آغچه در دوره‌های مختلف

با توجه به برخی منابع و اسناد بررسی شده، موارد مصرف درآمدهای حاصل از این حمام صرف هزینه‌های روشنایی و سوخت حرم، دارالشفاء و اطعام زوار، تعمیرات و اجرت کارگران، پرداخت حق التولیه به متولیان حمام، پرداخت وظیفه به موالی و مشایخ، پرداخت مواجب به کارکنان در اماکن متبرکه، پرداخت مستمری به درویشان تکیه غسل گاه و غیره بوده است. به‌عنوان نمونه در سندی مبلغ ۳۴ تومان و ۱۸۹۶ دینار از اجاره حمام آغچه به حویجدار، جهت هزینه حویج‌خانه^۱ پرداخت شده است (ساکماق: ۳۴۲۷۴/۴، ۲۷۹۱۹/۲، ۲۷۹۱۷/۲، ۳۱۹۰۵، ۴۲۳۴۰/۱).

حمام آغچه در دوره‌های مختلف (صفویه تا قاجار) از طرف صاحب‌منصبان آستان قدس به افراد مختلف به اجاره داده می‌شد و درآمد حاصل از آن در امورات دیگری به مصرف

۱. حویج‌خانه به محلی گفته می‌شد که مواد غذایی در آن نگهداری می‌شد در واقع انبار مواد غذایی است و به کسی که متصدی این مکان بود حویجدار گفته می‌شد.

می‌رسید. طبق اسناد در اکثر موارد، استاد حمامی مستأجر حمام بوده است (ساکماق: ۳۳/۳۴۲۶۲؛ ۲۶/۳۴۷۹۷). قدیمی‌ترین اجاره نامه مربوط به سال ۱۰۱۰ق. است و آخرین سند اجاره تاریخ ۱۳۱۷ش. را دارد. مبلغ اجاره بها را روزانه و برحسب واحد پولی رایج آن زمان محاسبه و وجه اجاره به صورت اقساط ماهانه یا سالانه به کارکنان دفتری آستانه یا به متولی شرعی موقوفه تحویل داده می‌شد. وجه اجاره در دوره‌های مختلف متفاوت بوده است به طور مثال در سال ۱۰۸۳ق. اجاره بها ۲۴ تومان و دویست و چهل و شش دینار، در سال ۱۱۷۸ق. ۲۳ تومان، در سال ۱۲۵۴ق. ۴۰ تومان در سال ۱۰۸۴ق. ۱۸ تومان تعیین شده است (ساکماق: ۴۴۹۸۶، ۴۴۸۳۴، ۳۷۹۵۴، ۴۵۱۰۶).

در مورد اشکال مختلف پرداخت اجاره بها، در سندی آمده، وجه اجاره حمام آغچه به صورت روزانه می‌بایست پرداخت شود (ساکماق: ۱/۴۲۲۲۶). در برخی اجاره‌نامه‌ها نیز آمده مستأجر موظف است که نصف مبلغ وجه اجاره را در ابتدا پرداخت کند. البته این نکته را باید متذکر شد که در برخی اسناد میزان اجاره بهای نیمه اول، با نیمه دوم سال متفاوت بوده است. در سندی اجاره بها پنج ماه اول روزی ۱۱ شاهی و هفت ماه بعد روزی ۱۰ شاهی منظور شده است. همچنین در سند دیگری به سال ۱۰۱۱ق. آمده «تمامی کل یک درب حمام دایروآبادان مشهور به حمام آغاچه که وقف بر سرکار فیض آثار است. از ابتداء تاریخ ذیل لغایت یک سال شمسی به مبلغ ۲۳ تومان و ۷۶۰۰ دینار تبریزی رایج خراسان، نصفه تاکید ۱۱ تومان و ۸۸۰۰ دینار است...» (ساکماق: ۱/۴۲۲۳۵). در قدیمی‌ترین سند موجود به سال ۱۰۱۰ق. آمده که: «اجاره حمام آغچه به مدت یک سال هلالی به استاد درویش و شاه محمد به قسط یوم، هریومی مبلغ پانصد دینار تبریزی رایج خراسان از بارس‌ئیل تا محرم و از محرم هریوم مبلغ ۶۰۰ دینار تبریزی که روز به روز بدل‌الاجاره را تسلیم وکیل نواب نماید» (ساکماق: ۱/۴۴۷۰۱). اجاره این حمام اغلب به صورت مقاطعه یک سال تا پنج سال بوده، اما در برخی اسناد، مدت اجاره کمتر از یک سال نیز دیده شده، به طور نمونه در سندی مربوط به سال ۱۰۸۳ق. مدت اجاره هفت ماه و در سند دیگری به سال ۱۱۸۲ق. مدت اجاره سه سال است که مستوفیان می‌بایست، تمسک اجاره را در دفاتر مخصوص ثبت کنند (ساکماق: ۴۴۹۸۶، ۴۴۸۴۶). از جمله شرایط مهمی که در اکثر اجاره نامه‌های مربوط به حمام آغچه به چشم می‌خورد، تعطیلی حمام به جهت تعمیر و ایام عاشورا است که در وجه اجاره بها محسوب می‌شد. لازم به ذکر است تعطیلی به سبب ایام عاشورا در اسناد مربوط به حمام آغچه چهارده روز بوده است. همچنین تعمیر

ممرآب حمام، عوارض دیوانی، پرداخت حق التولیه متولی حمام، حق آب، شکستن وسایل و خرید وسایل جدید، اندودکاری بام و تعمیر دیگ حمام بر عهده مسئولان آستان قدس و اضافه برآن، تعهداتی چون تنقیه زیرآب (لایروبی چاه)، سوخت، روشنایی، تهیه وسایلی چون بوریا، لنگ، خارج کردن خاکستر از گلخن، دلو، ریسمان و ازاله برف به عهده مستأجر بوده است. یکی از نکات مهمی که در تعطیلی ایام عاشورا وجود دارد این است که این حمام در این روزها برای عموم تعطیل و در اختیار هیئت‌های عزاداری به ویژه دسته قمه زن‌ها قرار می‌گرفت. این دسته‌ها قبل از ورود به صحن در این حمام غسل و تطهیر کرده، سپس وارد صحن می‌شدند. در سندی مربوط به سال ۱۱۱۵ ق. به واسطه ۲۸ روز تعطیلی حمام در ایام عاشورا از مبلغ اجاره کسر شده است. یعنی اینکه پس از دو سال مبلغ مذکور به صورت یک جا محاسبه شده است. همچنین در سند دیگری با عنوان عریضه به سال ۱۱۱۵ ق. محمدحسن مستأجر، درخواست تخفیف اجاره‌بهای حمام آغچه را به جهت تعطیلی دوماهه به سبب تعمیرات حمام مذکور را داشته است، (ساکماق: ۴۲۲۲۶، ۳۴۳۳۵/۱، ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۲۶-۴۲۷)، (تصویر سند شماره ۱).

ساختمان حمام آغچه و تعمیرات آن

این حمام نیز مانند دیگر حمام‌های قدیمی شهر مشهد با معماری سنتی و از بخش‌های مختلفی چون خزینه،^۱ گرمخانه،^۲ بینه یا سرینه،^۳ دریاچه،^۴ شاه‌نشین،^۵ تون،^۶ گنبد، تشکیل شده بود. حمام از ملاقی سقف نور می‌گرفت. تون یا کانون آتش در زیر حمام قرار داشته و با سوخت تپه‌ای (فضولات حیوانی و کاه و خس و خاشاک) کار می‌کرد. آب را در دیگ‌های بزرگ و مقاوم که ترکیبی از مس، قلع و سرب بود می‌ریختند. این دیگ در مقابل آتش مقاوم بود و برای چسباندن دیگ از پیه دارو (پیه آب‌شده، ساروج، چوب تراشیده بید) استفاده می‌کردند طوری آن را می‌چسبانیده که هیچ‌وقت آب خزان به داخل دیگ نمی‌رسید.

۱. حوض آب گرم بزرگی در حمام برای شستشوی است.
۲. محلی از حمام که به وسیله گربه روها و دود کش‌ها گرم شده است.
۳. بینه و سرینه هر دو یک معنی دارند و به محل ریختن حمام گفته می‌شود.
۴. حوض‌های بزرگ با آب سرد در حمام برای شناوری است.
۵. قسمتی از حمام که محل نشستن بزرگان و اعیان است.
۶. آتش دان یا گلخن حمام.

جهت گرم کردن کف حمام، زیر قسمت گرمخانه، گریه‌رو‌هایی ساخته و دود و آتش را به آن راه می‌دادند. رود حاصل از حمام فضای گرمخانه را گرم کرده، سپس از دودکش‌ها خارج می‌شد. سردر حمام به نقش‌هایی از قهرمانان اسطوره‌ای ایران که در شاهنامه ذکر شده، مزین بود (ساکماق: ۱/۱۳۰۵۲، ۱۳۰۷۴، ۱۳۲۰۱، ۲۲۶۹۷، ۲۲۷۲۷، ۱۲۶۳۹).

اگرچه در مورد ساخت‌وساز حمام آغچه و زمان تأسیس آن در اسناد، هیچ‌گونه اطلاعاتی مشاهده نشد، اما اسناد زیادی در زمینه تعمیرات جزئی بخش‌های مختلف آن، موجود است. در این اسناد به تعمیرات این حمام در قسمت‌های قبه‌ها، خزینه، تون، شاه‌نشین، گرمخانه، سفیدکاری دیوارها، نقاشی دیوار سرحمام، سنگ‌فرش کف حمام، تنقیه (لایروبی) زیرآب، اندودکاری بام، خرید وسایل داخل حمام و دیگر موارد در دوره‌های مختلف اشاره شده، در ضمن از نهر شاهی جهت آب شرب حمام استفاده می‌شده است. مصالح و ابزار مورد استفاده در تعمیرات شامل گچ، آهک، گاه، آجر پخته، خشت خام، خاک سرخ، چوب ساروج، تقارچه، دلو، چوب سرچاه، کوزه، لوخ، چوب پرواز، کلنگ، لوحه سقایی، مشک آب و غیره بوده است.

در دفاتر روزنامه‌چه تعمیرات مربوط به حمام آغچه، در واقع گزارشی از مصالح به‌کار رفته، تعداد روزها، صورت اسامی کارگران اعم از بنا، عمله، بیلدار، ماله کش، ماله زن، بردست، سرکار، نجار، حجار، شاگرد بنا، آب کش، حمال، سنگ‌تراش، عمله گلخن، مشرف، زیرکن، معمار، نقاش، سرکار دار و غیره همراه با میزان حقوق و دستمزد آنها با خط سیاق ثبت می‌شد. البته میزان و مقدار مواجب آنها در سال‌های مختلف متغیر بوده است (ساکماق: ۱/۲۹۱۴۳، ۱/۳۲۱۷۱، ۱/۱۲۴۳۸، ۱/۱۲۵۹۰، ۱/۱۲۹۰۶).

در سال ۱۰۸۴ق. زلزله‌ای مخرب در مشهد به وقوع پیوست که سبب ویرانی و آسیب بسیاری از بناهای شهر مشهد شد. حمام آغچه نیز در این میان آسیب دید که به همراه برخی بناهای دیگر حرم در سال ۱۰۸۵ق. به دستور میرشاه تقی‌الدین محمد رضوی متولی وقت آستانه و توسط خواجه محمد مؤمن متصدی مستغلات آستان قدس تعمیر و بازسازی شد. در سندی که از این دوره موجود است نشان می‌دهد که مبلغ نه تومان و ۱۱۰ دینار عراقی هزینه تعمیر حمام مذکور شده است که محمد مؤمن متصدی مستغلات آستانه، براساس برآورد استاد محمد تقی معمار آستانه، بابت تعمیر حمام، این مبلغ را با تایید و تصدیق مشرف عمارات

۱. سوراخ‌های هواکش که زیر کف اتاق‌ها سازند که رطوبت زمین را بیرون کنند.

و حق وردی گماشته آن دریافت کرده است (ساکماق: ۱/۴۲۳۱۱) (تصویر سند شماره ۳).
 سندی مربوط به تاریخ ربیع الثانی ۱۲۷۷ق. در مورد مخارج بنای حمام جدید (حمام زنانه) در پشت حمام آغچه وجود دارد که اقداماتی در این باب توسط ملا اکبر علی، تصدیق میرزا بابا مشرف باشی و مقاطعه نامچه استاد رضا نایب معمار و کربلایی نقی و استاد ابوالقاسم بنا، صورت گرفته و سند آن در نزد ضابط ضبط است. مخارج آن به مبلغ ۱۶۴ تومان بوده که مبلغ ۲۲ تومان و ۸۸۷۴ دینار صرف خرید آهک شده است (ساکماق: ۱/۴۲۳۱۱، ۱/۲۳۱۱۷).
 با مشاهده عکس‌های موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات که بیشتر نمای داخلی حمام را نشان می‌دهد، چنین به نظر می‌رسد که در دوره پهلوی مطابق با تغییرات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، معماری و شکل سنتی حمام نیز تغییر کرده و ساختار داخلی آن به شکل حمام‌های عمومی امروزه با نمره و دوش درآمده است. در نهایت حمام مذکور در سال ۱۳۵۴ش. در طرح توسعه حرم به کلی تخریب شد (ساکماق: عکس‌های شماره ۳۹۳۲، ۳۹۳۳). (تصاویر عکس شماره ۱).

(تصاویر شماره ۱) نمای داخلی

نتیجه‌گیری

حمام‌های عمومی از بناهای عام‌المنفعه و شهریست که تاریخ آن به پیش از اسلام برمی‌گردد. پس از اسلام و توصیه و سفارش به پاکیزگی و نظافت و همچنین انجام فرایض دینی و رواج سنت وقف، ساخت این بناها توسط افراد خیر افزایش یافت. مطالعه منابع و اسناد آستان قدس نشان می‌دهد، کارکرد حمام‌های وقفی مشهد نیز با سایر حمام‌ها در ایران تفاوت

چندانی نداشته و سابقه آنها به دوره صفویه برمی‌گردد که به مرور زمان در دوره پهلوی تخریب یا تغییر کاربری داده‌اند. در مشهد حمام مهدی قلی بیک به موزه مردم‌شناسی و حمام آغچه یا حضرتی بر اثر طرح توسعه حرم رضوی تخریب شد از نمونه‌های آن‌هاست. بررسی دقیق تراسناد موجود در آستان قدس رضوی، اطلاعات بیشتر و جزئی‌تری را در مورد برخی از حمام‌های وقفی مشهد به ویژه حمام آغچه در اختیار ما قرار می‌دهد. این اسناد نه تنها ابهامات مربوط به حمام، مثل شناسایی شخص واقف و موقعیت مکانی آن را برای ما روشن می‌سازد، بلکه اطلاعات بسیار مفیدی از موقعیت و ساختار داخلی حمام، تعمیرات، نوع و مقدار مصالح به کار رفته، مصارف، اجاره و اجاره‌نامه و شرایط منعقد در آن، متولیان و حتی میزان حق التولیه، دستمزد کارکنان و کارگران آن در دوره‌های مختلف را بر ما آشکار می‌سازد. با توجه به این اسناد می‌توان به طور قطع گفت حمام آغچه از جمله موقوفات خواجہ عتیق علی متولی دوره صفوی و در شعبه فرعی بازار سنگتراشان قرار داشته، در ضمن از موقوفات آستان قدس نیز محسوب می‌شده است که در سال ۱۳۵۴ ش. در طرح توسعه حرم به کلی تخریب شد.

منابع

- اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی با شماره‌های:
- ۱۲۵۹۰، ۱۲۶۴۰، ۱۲۶۹۷، ۱۲۸۷۸، ۱۲۷۲۴، ۱۲۷۰۹، ۱۲۹۰۵، ۱۲۶۹۹، ۱۲۶۹۷، ۱۳۰۲۷، ۱۵۳۲۹، ۲۲۹۳۴، ۲۲۶۹۰، ۲۲۸۹۹، ۲۲۶۱۵، ۲۲۹۶۸، ۲۳۱۱۷، ۲۳۰۰۰، ۲۳۰۷۵، ۲۳۷۷۶، ۲۷۷۹۱۷، ۲۷۹۱۷، ۲۷۲۰۲، ۲۳۰۸۸، ۲۸۴۲۵، ۳۰۲۷۹، ۳۰۳۹۸، ۳۰۴۶۲، ۳۱۸۶۱، ۳۱۸۲۵، ۳۱۹۰۵، ۳۱۷۸۱، ۳۱۸۲۵، ۳۲۶۳۶، ۳۲۵۷۷، ۳۲۶۸۱، ۳۲۴۵۲، ۳۳۳۶۵، ۳۳۳۰۴، ۳۳۲۷۴، ۳۴۳۳۵، ۳۴۲۶۲، ۳۴۳۳۵، ۳۴۸۳۴، ۳۷۹۵۴، ۴۲۳۱۱، ۴۴۸۴۶، ۴۴۸۳۴، ۴۴۹۸۶، ۴۴۸۴۶، ۴۴۷۰۱، ۴۴۸۳۴، ۴۴۸۴۶، ۴۶۷۱۳، ۴۶۷۱۸، ۴۶۶۵۵، ۴۶۵۹۳، ۴۶۵۲۶، ۴۶۳۰۶، ۴۶۴۸۶، ۴۵۱۰۶، ۴۵۵۶۱، ۴۵۳۱۳، ۴۶۷۸۶، ۴۶۷۹۲، ۴۶۸۲۰، ۴۶۸۳۶، ۴۶۸۸۴.
- عکس‌های موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی با شماره‌های ۳۹۳۳، ۳۹۳۴، ۳۹۳۲، ۷۱۸۳.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۲). *مطلع الشمس*، ج ۲، تهران: پیشگام.
- بسطامی، نوروز علی خان فاضل (۱۳۱۵). *فردوس التواریخ*، تبریز: چاپ سنگی.
- خانی زاده، مهدی (زمستان ۱۳۹۱). «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس رضوی (موقوفه عتیقی)»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، س ۱، ش ۱.
- رحیم رهنما، محمد (۱۳۹۰). *شناسایی و وجه تسمیه معابر محلات و اماکن عمومی بافت قدیم*

شهر مشهد، مشهد: سخن گستر.
 طومار عضدالملک (۱۳۷۹). به کوشش مرکز خراسان شناسی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی
 آستان قدس رضوی.
 عطاردی، عزیزالله (۱۳۸۱). فرهنگ خراسان، عطارد، ج ۲، تهران: عطارد.
 مولوی، عبدالحمید (۱۳۸۳). پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس
 رضوی.
 کاویانیان، محمد احتشام (۱۳۵۴). شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس، مشهد، آستان قدس
 رضوی.
 ماهوان، احمد (۱۳۸۳). تاریخ مشهدالرضا، مشهد: ماهوان.
 وقف‌نامه خواجه عتیق‌علی، مورخ (۹۳۱ ق.)، دفتر موقوفات آستان قدس، شماره ثبت ۱۱۴.

معرفی سند

سند شماره ۱۱

اجاره‌نامه حمام به اسناد درویش و شاه محمد در سال ۱۰۱۰ ق.

هو

قواماً للسیاده و النقباه والاماره و الایاله والمنصور [ناخوانا] و العزو الاقبال قاضی سلطان الحسینی
 متولی، معترف شدند استاد درویش ولد غلام علی تربتی و استاد شاه محمد خالوشهره به حمامی که
 به اجاره شرعیه گرفته اند از وکیل معین نواب عالی حضرت، سیادت و نقابت پناه، امارت و ایالت
 دستگاه، شوکت و حشمت انتباه، اسلام ملاذی، ملاذ الانامی، همگی و تمامی یک باب حمام،
 معمورآبادان، مع آلات و ادوات معهوده و معموله که واقع است در درون شهر بند قدیم مشهد مقدس،
 به قرب روضه متبرکه منوره، موسوم به حمام آغاچه لغایت مدت یک سال تمام هلالی متوالی که
 به قسط الیوم از نوروز بارس نیل تا غره شهر محرم الحرام هر یوم مبلغ ۵۰۰ دینار تبریزی رایج خراسان
 برسانند و از غره شهر محرم الحرام تا انقضای مدت مزبور، هر یوم ۶۰۰ دینار تبریزی رایج خراسان معمول
 حال، مقرر و مشروط آن که روز به روز مبلغ بدل الاجاره مذکور را مستأجران مزبور آن، تسلیم وکیل
 نواب آخر مشارالیه می‌نموده باشند که موافق شرع اقدس و شرط واقف، صرف سرکار فیض آثار نمایند
 و اخراجات حمام مذکور حسب معمول به موجب که در شرط نامچه مستور خواهد شد. اجاره و
 استجاره صحیح شرعی مستجمع به جمیع شرایط کان ذلک فی تاریخ بیست و ششم شهر رمضان

۱. شماره اموالی سند: ۴۲۲۲۶.

المبارک عشر و الف من الهجرة.

[حاشیه سمت راست]: ملاحظه شد. [مهر: ناخوانا]

هو

قوله السلام والقبارة والامارة
والامارة والقبارة والامارة

استاد رویش و لغلام علی تری و استاد شاه محمد خاوند و بھار
که بیست و شش غنیمت گرفته اند از وکیل محترم حاج میرزا علی محمد تری و بھار
امارت و ایلالت و کسکاه شوکت و حشمت ابتداء ایلام ملاذی ملاذی
بهمی تمام کتاب تمام معور آبادان مع آلات و ادوات مبرور و معول که در
شهر قدیم مشهد مقدس بقرب روضه منبر که منوره موسوم محام آغا محمد تری
تمام بلال شوالی که بقسط الیوم نوزد بار سیل مانع از شهر حریم اطرام بر و حشمت
رای فرسان رسا شد و از غره شهر حریم اطرام مانع انقضای مدت حضور سیزده
تسلسل ایضاً در حال معول و مشروط آنکه روز بروز مبلغ بدل اجاره
ستاجران فرودان تکیه و کلبه نواب آجر مش را الی موجوده باشند که مواضع
و شرط واقف صرف کار فیض آنها نمایند و اخراجات تمام معور و غیره
بموجب که در شرط باقیمه متور خواهد شد اجاره و در شجره معول
و کان ذلك فی تاریخ نبیت و ششم شهر رمضان المبارک سنه عشر و الف

تصویر سند شماره یک

اجاره حمام آغچه در سال ۱۰۸۴ ق.

شمساً للفلک السیادة والنقابة والنجابة والهدایة والافادة والافاضة والعزو والاقبال میرزا شاه تقی الدین

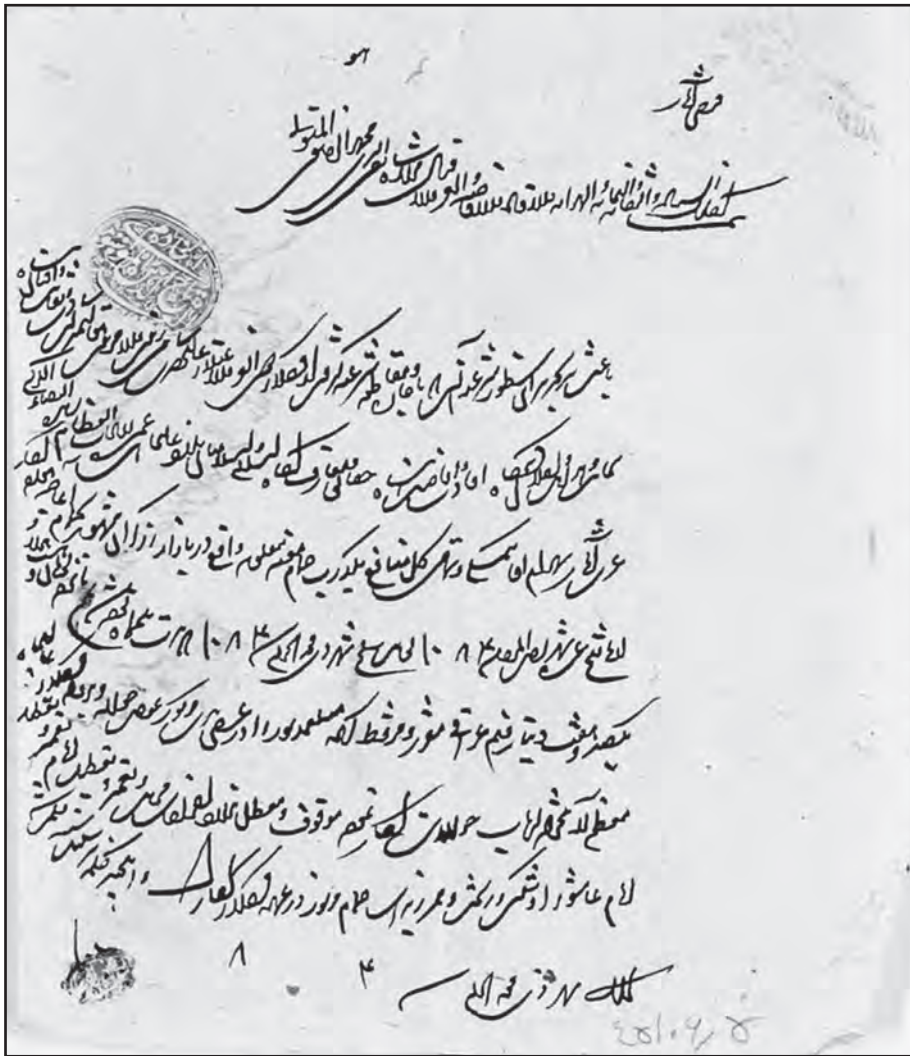
محمد الرضوی المتولی

باعث بر تحریر این سطور شرعیہ آن است که به اجاره و مقاطعه شرعیہ گرفت از وکلاء ذی العزو والاعتلاء عالی حضرت، سامی رتبت، والا مرتبت، متعالی منزلت، سیادت و نقابت و اقبال پناه، نجابت و هدایت و اجلال دستگاه، افادت و افاضت انتباه، حقایق و معارف آگاه، اسلام و اسلامیان ملاذ، عالیجاهی عمده السادات العظام، سیده النقباء والکرام، عزت آثار، بهرام آقا، همگی و تمامی کل منافع یک درب حمام متعلقه معلومه واقع در بازار زرگران مشهور به حمام آغچه متعلقه سرکار از تاریخ سلخ غره شهر رجب المرجب ۱۰۸۴ ق. لغایت سلخ شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۸۴ ق. که مدت پنج ماه نوشته شد به مبلغ پانزده تومان و هشت هزار و یکصد و هفت دینار نیم عراقی، مقرر و مشروط به آن که مبلغ مزبور را در عرض مدت مذکور، عوض حواله و برات وکلاء عالی جاه معظم له تنخواه ارباب حوالات سرکار نموده موقوف و معطل ندارد. اخراجات مرمت و تعمیر و تعطیل ایام تعمیر و تعطیل ایام عاشورا و شکست و ریخت و ممرزیراب حمام مزبور در عهده وکلاء سرکار است و این چند کلمه بر سیبل سند قلمی شد.

فی تاریخ شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۸۴

[مهر پایین سند: عبده بهرام [تاریخ ناخوانا]

[مهر بالای سند: العبد تاج الدین الموسوی الخادم، ۱۰۶۶.

تصویر سند شماره دو

سند شماره سه

مخارج تعمیر حمام آغچه که بر اثر زلزله خراب شده در جمادی الثانی ۱۰۸۵

هو

فیض آثار، شمسا لفلک، السیاده والنقابیه والافاده و العزیز الاقبال میرشاه تقی الدین محمد الرضوی المتولی مبلغ نه تومان و ۱۱۱ دینار عراقی مذکور ضمن به جهت تعمیر حمام آغچه که در اثر زلزله خراب

۱. شماره اموالی سند ۴۲۳۱۱.

۱۳۸ بررسی اسناد یکی از قدیمی ترین حمام های وقفی ایران

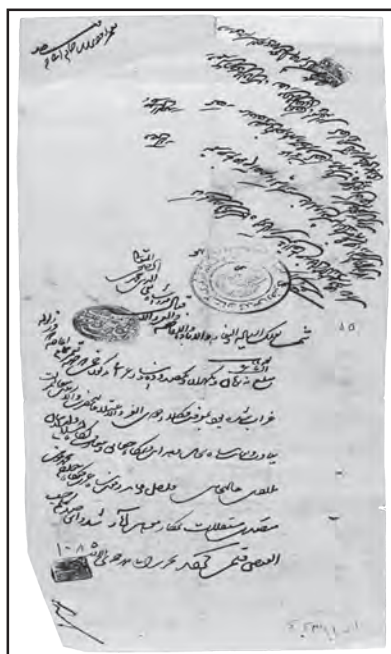
شده بود، به معرفت وکلاء ذوی العزو الاعتلا، عالی حضرت، والارتبت، متعالی منزلت، سیادت و نجابت پناه، نجابت و هدایت دستگاه، حقایق و معارف آگاه، اسلام و اسلامیان ملاذی، عالی جاهی، واصل و عاید، رفعت پناه، عزت دستگاه، خواجه محمد مؤمن، متصدی مستغلات سرکار موهبت آثار شد و این چند کلمه حسب القبض قلمی شد. تحریراً فی شهر جمادی الاول ۱۰۸۵ [ق.۰]

[حاشیه بالای سند]: کتاب نجابت و رفعت معادلی دستگاه، توفیق آثاری، مستوفی عالی من نه تومان یک هزار و یک صد و ده صنار تبریزی فیض آثار تعمیر خرابی حمام آغاچه را که از سبب زلزله واقع شد از قرار سیاهه ضمنی که نادر العصری، استاد محمدتقی معمار سرکار و ناظر جلیل القدر سرکار برآورد و تصدیق نموده، و به مهر و خط مشرف عمارت سرکار و به مهر رفعت پناه حق و یردی آقا گماشته عالی حضرت، سامی مرتبت، رفعت منزلت، نجابت و اقبال نظارت، و نجابت و جلیل دستگاه، عالی مقدار سرکار موهبت آثار رسید و قبض مزبور متن در معامله سنه اودئیل تنخواه داده، برات نوشته شود. [مهر]: تقی الدین محمد الرضوی، ۱۰۷۷.

[مهر]: العبد المذنب مؤمن

[مهر]: العبد تاج الدین الخادم الموسوی، ۱۰۰۶.

[حاشیه سمت چپ بالای سند]: قبض اودئیل حمام آغاچه.

تصویر سند شماره سه

پرداخت حق التولیه به متولیان شرعی موقوفات در سال ۱۱۱۴

انجام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار سنه یونت ئیل

توجیهات

و مقررات

توجیهات

حق التولیه

قبض

حق التولیه حمام آغچه به تاریخ شهر ذی الحجه الحرام سنه ۱۱۱۴

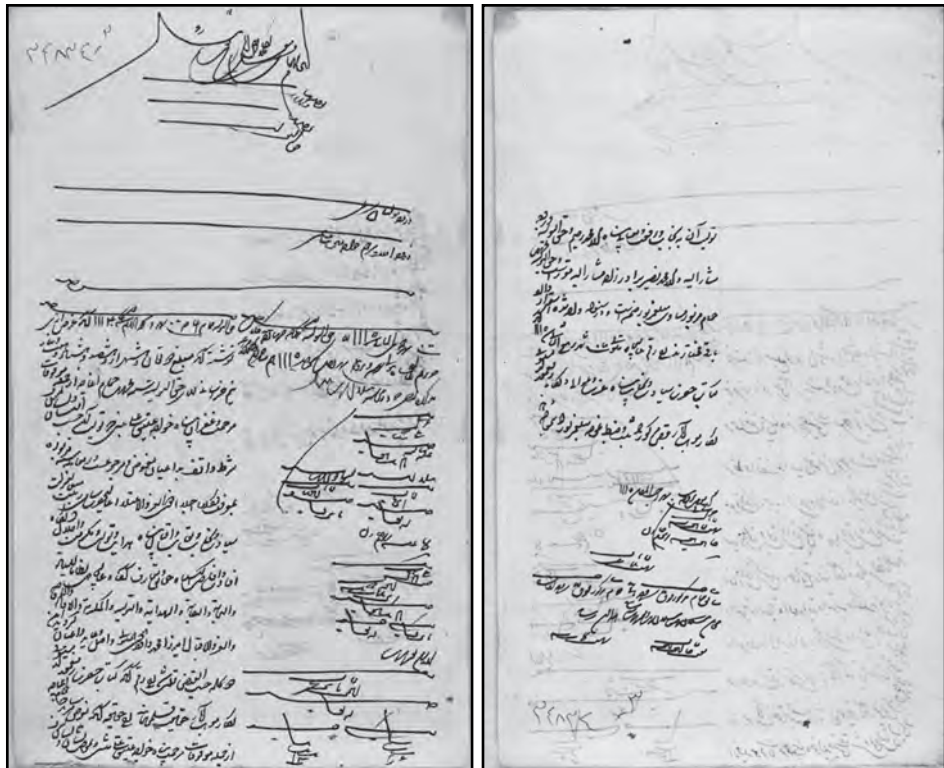
آنکه غرض از این نوشته آن که مبلغ دو تومان و هشت هزار و هشتصد و هشتاد و هفت دینار و نیم خراسانی، بابت حق التولیه سنه بیچی ئیل حمام آغچه، از جمله موقوفات مرحمت و غفران پناه خواجه عتیق علی منشی که تولیت آن حسب الشان و نشان شرط واقف به داعیان مفوض و مرجوعیت در معامله مزبوره، به معرفت و کلاء اجلاء ذوالعز و الاعتلاء، عالی حضرت، سامی رتبت، معالی منزلت، سیادت و نجابت و نقابت و اقبال پناه، هدایت و تولیت و مکرمت و اجلال دستگاه، افادت و افاضت انتباه، حقایق و متعارف آگاه، عالی جاهی، نظاماً للسیاده و النجابه و النقبه و الهدایه و التولیه المکرم و الافاده و الافاضه و العز و الاقبال، میرزا محمد داود الحسینی، واصل و عاید داعیان گردید. و این دو کلمه حسب القبض قلمی شد. شرح رقم آن که کتاب حضرت رفیع مقدار، مستوفی سرکار موهبت آثار، حقیقت قلمی نمایند. شرح حقیقت آن که به عرض می رسد که حمام آغچه از جمله موقوفات مرحمت پناه، خواجه عتیق علی منشی و به موجب شأن و نشان اشرف تولیت آن، به نجابت و رفعت و معالی پناه، میرزا محمد رحیم و حق التولیه در وجه مشارالیه و میرزا محمد نصیر برادرزاده مشارالیه مقرر است و حق التولیه یونت ئیل حمام مزبور مساوی مبلغ مزبور ضمن است و در سنوات داده شد، استمرار دارد باقی مختارند. شرح رقم عالی جاه متولی به تاریخ شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۱۵ ق. کتاب حضرت سیادت و نجابت پناه، عزت و عوانی دستگاه، رفیع مقدار، مستوفی سرکار موهبت آثار، قبض مزبور را ثبت و ضبط نموده، مبلغ مزبور را تنخواه دهند. به قرار به موجب پروانچه اشرف شهر رجب المرجب مستأجر حمام مذکور فوق، بابت وجه اجاره هذه السنه سنه یونت ئیل یک تومان و نه هزار و پانصد هفتاد و چهار دینار.

دو تومان و ۸۸۸۷ دینار پرداخت شده

رسوم خازن ۵۷۷ دینار [در کل] دو تومان و ۸۳۱۰ دینار.

۱. شماره اموالی سند: ۳۴۸۳۴/۲.

رسوم خازن ۵۷۷ دینار
 مستأجران سابق اجاره حمام مذکور فوق از بابت
 [در کل] دو تومان و ۸۳۱۰ دینار
 مستأجر حمام مذکور فوق از بابت وجه اجاره
 هذه السنه برساند ۸۷۶۶ دینار
 وجه محاسبه ٹیلان ٹیل برسانند.
 یک تومان و ۹۵۴۴ دینار

تصاویر سند شماره چهار